

راهنمای آشنایی با ذخایر و دست‌نوشته‌های فارسی

دکتر قاسم صافی
دانشیار دانشگاه تهران

چکیده

هدف: احیای متون فارسی و دست‌نوشته‌های موجود در گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها، بحث تازه‌ای نیست و برخی از دانشمندان برجسته، در این زمینه خدمات شایانی ارائه داده‌اند، لکن فهرست‌های رایج، وافی به مقصود طالبان آثار نیست و این کار را باید جهت‌ی نو بخشید و از شیوه‌های جدید و صحیح پیروی کرد.

روش: در راستای روش‌های احیا و حفظ متون فارسی در تمام مراحل آن از جمله کتابت، مقابله، تصحیح، ترجمه، تدریس، تهیه میکروفیلم و لوح فشرده و سایر شیوه‌های جدید و همچنین نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی آن، استفاده از روش صحیح و علمی لازم است تا نتایج کار، مورد بهره‌برداری بهتر و بیشتر محققان قرار گیرد. روش مورد نظر در این مقوله، روش تطبیقی و استنادی است.

یافته‌ها: متن حاضر متن بیان موارد آشنایی با فنون خطی، ارزش و ویژگی کتاب آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب فارسی و عربی اثر غلامرضا فدایی^۱ ۶ را بررسی می‌کند که به موازات آثار دیگری از این دست نظیر نسخه خطی و فهرست‌نگاری در ایران؛ مجموعه مقالات و جستارها به پاس زحمات سی ساله فرانسویس ریشار نسخه‌شناس برجسته فرانسوی به کوشش احمد رضا رحیمی ریشه^۲ و نقد و تصحیح متون نگارش نجیب مایل هروی^۳، نشر یافته است.

واژه‌های کلیدی: نسخه‌شناسی. فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی. میراث فرهنگی.

چيست تاريخ اى زخود بيگانه‌اى
 اين ترا از خويشتن آگه کند
 شعله افسرده در سوزش نگر
 چشم پر کارى که بيند رفته را
 ضبط کن تاريخ را پاينده شو
 دوش را پيوند با امروز کن
 سر زند از ماضى تو حال تو
 داستانى، قصه‌اى، افسانه‌اى؟
 آشنای کار و مرد ره کند
 دوش در آغوش امروزش نگر
 پيش تو باز آفريند رفته را
 از نفس‌هاى رميده زنده شو
 زندگى را مرغ دست آموز کن
 خيزد از حال تو استقبال تو
 «اقبال لاهورى»^۴

معرفی و فهرست کردن کتاب‌ها و رساله‌های خطی، یکی از ضروریات برای شناخت و معرفی گذشته فرهنگی ملت‌ها در ابعاد تاریخی، اجتماعی، سیاسی، دینی، هنری، مردم شناسی و بسیاری از زمینه‌های دیگر پژوهشی است و احیا و نشر آنها، وظیفه‌ای است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی.

سال‌هاست چهره‌های معدودی در راه فهرست نگاری و نسخه شناسی و دست نوشته‌های کهن با گرایش‌های فارسی در داخل و خارج ایران، کوشش خستگی ناپذیر و سود بخشی ایفا کرده‌اند و آثار ارزشمندی پدید آورده‌اند و به زبان و ادب و فرهنگ ایران زمین خدمتی بسزا کرده‌اند که می‌توان به این چهره‌ها اشاره کرد: علینقی منزوی، احمد منزوی، و والد آنان شیخ آقا بزرگ تهرانی، سید عبدالله انوار، عبدالحسین حائری، محمدتقی دانش پژوه، ایرج افشار، مظفر بختیار، علی اصغر مهدوی، سید محمد باقر حجتی، رضا استادی، احمد حسینی اشکوری، سید جلال الدین محدث ارموی، شیخ عبدالله نورانی، آیت الله مرعشی، سید محمود مرعشی، محمدعلی روضاتی، حبیب الله عظیمی، شیخ محمد تقی مروارید، احمد گلچین معانی، بدری آتابای، مهدی بیانی، ابن یوسف شیرازی، نجیب مایل هروی، مولوی محمد شفیع لاهوری، حافظ محمود شیرانی، حسام الدین راشدی، غلام مصطفی قاسمی، نبی بخش خان بلوچ، فرانسیس ریشار، کارل بروکلمان، یوری برگل، چالرز آمبروزاستوری مینورسکی، فؤاد سزگین و دیگران.

اساساً فهرست‌نویسی و گردآوری فهرست، کاری بسیار توان‌فرساست و

بیش از آنچه که بهره‌ معنوی برای مؤلف داشته باشد راهگشا و راهنمای بی نام و نشان برای محققان خواهد بود و بی‌گمان کسانی که در راه شناخت و شناسایی گنجینه‌های کهن میراث مکتوب فرهنگ ایرانی - اسلامی گام برمی‌دارند و دانش و هنر و ادب ایران زمین را از رهگذر نسخه‌شناسی، ویرایش و چاپ متون و پژوهش در زمینه متن‌شناسی زنده نگاه می‌دارند، شایسته قدرشناسی و ارج‌گذاری‌اند.

گنجینه زبان و ادب فاخر فارسی و فرهنگ و هنر والای ایرانی، چندان گران‌سنگ است که به هر کنجای جهان نظر افکنیم، گوهرهایی خواهیم یافت که جان شیفته‌ اهل معنا را جلا می‌بخشد و غنای زبان و ادب فارسی و صبغه فرهنگ و تمدن ایران را به نمایش می‌گذارد. میراث فرهنگی، به یقین پیش از هر مؤلفه دیگر، شالوده و شاکله بخش هویت ملی است و حفظ و حراست و احیای آن از طریق تصحیح و انتشار، وظیفه‌ای خطیر و ارجمند به شمار می‌رود.

هم اکنون در فراسوی مرزها، در کتابخانه‌ها و گنج‌خانه‌ها چه آنها که به دولت وابسته‌اند و چه مجموعه‌های متعلق به اشخاص، هزاران نسخه دست‌نویس فارسی وجود دارد که بسیاری از آنها فرسوده یا در شرف فرسودگی‌اند و متأسفانه هنوز فهرستی دقیق و صحیح از آنها در دست نیست. از سویی صدها هزار سند به خط فارسی از دوره حکومت شاهان و امیران مسلمان در خطه هند و پاکستان و دیگر کشورها نگهداری می‌شود که اغلب وضعی نامناسب دارند و لازم است برای حفظ هویت و حراست از میراث فرهنگی مشترک با این چنین کشورها، اهتمامی در نگاهداری، شناسایی، ارزیابی و گزینش نسخه‌های ارزشمند برای تصحیح و تحقیق و انتشار با بهره‌گیری از محققان و مصححان شایسته انجام گیرد.

سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی آموزشی و گسترش زبان و ادب فارسی در ایران و آن سوی مرزهای ایران بخصوص در کشورهای یاد شده، باید چنان باشد که به شناسایی افراد مستعد بینجامد و بتوانند از عهده نسخه‌شناسی و تصحیح علمی و انتقادی نسخه‌های خطی برآیند و بتوان بعضی از آثار اصیل این میراث عظیم را بازآفرینی کرد و به درستی برای آیندگان به یادگار نهاد.

با وجودی که در سال‌های اخیر برای شناسایی ذخایر مکتوب و تحقیق و تتبع آنها، کوشش‌هایی انجام گرفته و کتاب‌ها و رساله‌های ارزشمند به زیور طبع

آراسته گردیده و هزاران نسخه در کتابخانه‌های ایران و جهان شناسایی و معرفی شده‌اند چون نیک بنگریم، بسیاری از آنها، منطبق با روش علمی، تحقیق و تصحیح نشده‌اند و به بازبینی و نشر مجدد نیاز دارند.

از سویی بر اساس شواهد موجود و از نتایج بررسی‌هایی که تاکنون دربارهٔ مجموعه‌های نسخ خطی در ایران انجام شده می‌توان برداشت کرد که بیش از سیصد هزار نسخهٔ دست نویس عمدتاً به زبان فارسی و شمار اندکی به زبان‌های عربی و ترکی و کردی و گویش‌های محلی در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران که تاکنون شناسایی شده موجود است مسلماً دست‌نویس‌هایی وجود دارد که در دست افراد و کتابخانه‌های خصوصی قرار دارد و تا کنون شناخته نشده‌اند و تعدادی نیز علی‌رغم آنکه شناخته شده‌اند، در مجموعهٔ بررسی نسخه‌های موجود، ذکری از آنها نشده است. (نگاه شود به نسخه‌های خطی و فهرست نگاری در ایران، ص ۱۱ و گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران. مقدمه). در کار تهیه کتاب «آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب» به نظر می‌رسد مؤلف سعی کرده در شناسایی نسخه‌های خطی و فهرست‌نویسی، موضوع‌های اصلی را که مستلزم حوصله و صرف وقت زیاد فهرست نویسان خواهد بود مورد توجه قرار دهد و با ارائهٔ اطلاعات لازم در این زمینه، کتابی مرجع در آموزش و معرفی علم نسخه پژوهی پدید آورد. فهرست نویسی و کتاب‌شناسی و نسخه پژوهی، علمی نیست که صرفاً از راه آموزش حاصل شود مع‌ذلک تألیف این کتاب می‌تواند به عنوان یکی از منابع با ارزش در تحقیقات نسخه‌شناسی و به عنوان متنی پایه، برای تدریس این مطالب به دانشجویان و دست‌اندرکاران تصحیح نسخه‌های خطی مفید باشد و طالبان استفاده از گنجینهٔ غنی دست‌نویس‌های کتابخانه‌ها و محققان و مصححان از این نوع مراجع در کار تحقیقات و تتبعات خود، استفاده بهتری ببرند.

مباحث این کتاب در دو بخش تنظیم شده و هر بخش شامل چند فصل است. مباحث بخش اول عبارتند از: تاریخچهٔ کوتاهی از نسخه نویسی آثار خطی و چاپ سنگی، فهرستی از کتابخانه‌های مهم دارای نسخ خطی فارسی و عربی،

مشخصات مادی و ظاهری نسخ خطی از قبیل کاغذ، خط و خوش‌نویسی، قلم مرکب و جلوه‌های هنری شامل تذهیب، ترصیع و تجلید. بخش دوم، اختصاص دارد به اشاره‌ای درباره میراث اسلامی در غرب و توضیحی در مورد تجمیع و تشویق نسخه‌جویی و نسخه‌یابی و ذیل آن وقف و اهداء و امانت و تقویم نسخه‌های خطی و حفاظت و نگه‌داری آنها از آفات طبیعی و غیرطبیعی و اجتماعی و چگونگی مرمت نسخه‌ها به اجمال تا بحث مستوفای فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی که از کارهای بسیار مهم و حساس در کتابخانه‌ها و گنجینه‌های خطی است. در ادامه این موضوع، موارد تصحیح و روش تصحیح و احیای متون و ویژگی‌های مصحح و دشواری‌های تصحیح و چگونگی حوزه‌های نشر متون شرح داده می‌شود و سرانجام از شیوه بهره‌گیری و استفاده از نسخ خطی و جلوگیری از دوباره کاری‌ها با تدوین پایگاه‌های اطلاعاتی، صحبت می‌شود. در آخر به ضمائم اشاره شده که اقتضای عنوان کتاب و موضوع‌های آن نیست و بررسی و نقد زیادی می‌طلبد که از حوصله این مقال خارج است.

نشر این کتاب و آثاری از این دست که در فن و تعلیم فهرست‌نگاری تدوین شده و در نوع خود معدودند برای دانشجویان و دانشوران و دست‌اندرکاران نسخه‌های خطی، سودمند خواهد بود. پیشنهاد می‌شود که مؤلف محترم در تجدید چاپ این کتاب، متن آن را عمدتاً به موضوع عنوان کتاب و جنبه آموزشی آن برای دانشجویان و مصححان اختصاص دهند و مطالب حاشیه‌ای را که در متن به صورت تفاریق ذکر کرده‌اند در مقدمه بگنجانند و از پرداختن به موضوع‌هایی که نیاز آموزشی یا مطالعاتی برای متن پژوهان ندارد و نامرتب با عنوان و موضوع کتاب است مثل آنچه در ضمائم آورده شده است و یا در متن در خصوص معرفی فهرست‌های کتابخانه‌ها گفته شده، صرف‌نظر کنند و در بازنگری و تجدید چاپ، موارد پیشنهادی ماهنامه شماره ۸-۹ سال ۱۳۸۶ گزارش میراث، صفحه ۲۷ و ۲۸ را مورد بررسی قرار دهند. معلومات و دانستنی‌های مختلفی نیز به تفاریق در کتاب‌ها و در مجموعه مقالات و مصاحبه‌ها در خصوص مطالب مباحث مربوط به نسخه‌های خطی آورده شده است که مؤلف محترم می‌تواند با امعان نظر در آنها، در تکمیل مطالب مورد بحث، بهره‌گیرند.

منابع

- رحیمی ریسه، احمدرضا (۱۳۸۴). نسخه خطی و فهرست نگاری در ایران؛ مجموعه مقالات و جستارها.. به کوشش احمدرضا رحیمی ریسه. تهران. مرکز نشر میراث مکتوب..
- صافی، قاسم (۱۳۸۶). مرجع شناسی عمومی (فارسی و عربی). تهران. چاپار و سپهر سخن، چاپ ۳ با تجدید نظر کامل.
- فدایی عراقی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سمت.
- فرخ زاد، محمد (۱۳۷۹). توضیحی در باب روش تصحیح متون کهن به شیوه علمی - اجتهادی، مجموعه مقالات کنگره کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، ۱۳۷۴.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون. مراحل نسخه شناسی و شیوه های نسخه های خطی فارسی. مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- نظری، محمود (۱۳۸۶). مجموعه مقالات روش تصحیح متون. تهران. دانشگاه تهران. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد.